

HELL GYÖRGY

A hatodik mondatrész

The two questions analyzed in Elekfi (2008) concern important grammatical questions. On the basis of semantic peculiarities he argues for accepting the nominal predicate as a new (the sixth) part of sentence. If we take into account that the copulative verb binds the predicate nominal in a similar way as a full-verb binds its complements, then we must accept Elekfi's suggestion. In the following parts of his work Elekfi discusses his theory about the three different kinds of predication: the nominal, the verbal and the rhematic, of which the review analyzes the second and the third. The dependency of the subject can be questioned because the subject appears in the sentence always with a finite verb and never with an infinitive as in the case of the other complements. To speak about the predicate character of the rhema (or focus) is doubtful because the analysis refers in this case not to the content of the sentence but to the information-values of its parts.

KEYWORDS: grammar, parts of sentence, predication, rhema, focus, dependency, subject, information value
KULCSSZAVAK: grammatika, mondatrészek, predikáció, réma, fókusz, függőség, alany, információs érték

Elekfi László (2008) dolgozata a címe alapján a mondattannak egy jól körülhatárolható részkerdeséről szól, fejtegetései azonban valójában ennél sokkal szélesebb területet fognak át. A predikáció általános kérdésének kiterjedt elemzésével a mondattan alapkérdéseit boncolgatja új szempontokat alkalmazva, és végiggondolja mindazt, ami a szerinte helytelen hagyományos mondatelemzési mód alkalmazásából és az elemzések során használt szakkifejezések vegyes értelmezési lehetőségeiből következik.

A bevezető részben a szerző Antal Lászlónak egy hatodik mondatrészre tett javaslatával és ennek elutasításával foglalkozik. Ő sem tartja jónak Antal ötletét, ugyanakkor úgy gondolja, mégiscsak szükség van egy hatodik mondatrész bevezetésére. Érvelésében abból indul ki, hogy a magyar grammatikusok a múltban egymástól eltérő módon elemezték a mondatot, és helytelen fogalmakhoz jutottak. Szinnyei a logika hagyományos állítmányfogalmát vette alapul, Brassai viszont a kommunikáció mondatainak természetes tagolásából indult ki. A kétféle elemzés káros következményeit Elekfi szerint még tovább súlyosbította az a körülmény, hogy a mintegy hivatalossá lett Szinnyei–Simonyi-irányzat Karl Ferdinand Becker elgondolását is

átvette, és az igét azonosította a mondat állítmányával. A máig fennálló helyzetet három állítmányfajta bevezetésével lehetne orvosolni, melyek közül az α a névszói mondatok állítmánya, a β az igés mondatoké, a γ pedig a kommunikációs tagolásban a réma/propozítum mondatrész. Kérdéseink a cikkkel kapcsolatban a következők: 1. azonos kategóriába tartoznak-e a két szintaktikai elemzés és a kommunikáció alanyai és állítmányai; 2. miért kell a névszói állítmányt az igeitől elkülöníteni; és 3. mit jelent az, hogy az ige a mondat állítmánya?

A mondat, helyesebben a periódus szórendi kérdéseivel legelőször a retorika művelői foglalkoztak, de őket nem a szintaktikai részek, hanem a tartalmi tagolás művésze, a vissza-visszatérő ritmusfajta és a jó hangzás érdekelte. A periódus részei külön elnevezéseket kaptak. Az alany és az állítmány fogalma a logika kialakulásával került a nyelvre vonatkozó ismereteink közé, mert abban a három mondatban, amelyekkel a következtetések érvényességét bizonyítani lehetett (ha $a=c$, és $b=a$, akkor $b=c$), ezek a részek fordultak elő. A logika nem alkotta meg ezeket a mondatokat, hanem csak kiválasztotta őket a sokféle nyelvi megnyilatkozásból. Legkönnyebben és átalakítások nélkül a névszói állítmányú mondatokat tudta használni, az igeeket már csak kisebb-nagyobb, vagy jelentős átalakításokkal. Hajlandó vagyok inkább azt mondani, hogy a logika alapul a grammatikán, mint megfordítva. Frege egészen egyértelműen nyilatkozott erről a kérdésről: „a logika mindeddig még túl szorosan kapcsolódott a nyelvhez és a nyelvtanhoz. Különösen a *szubjektum* és a *predikátum* fogalmának [...] helyettesítését vélem maradandónak” (Frege 1879/1980: 21). Külön érdemes viszont azzal a kérdéssel foglalkozni, használható-e ez a két elnevezés a kommunikatív elemzésben is.

Mivel más nyelvektől eltérően a magyarban a szórendnek nincsen szintaktikai jelentést adó szerepe (és ilyen értelemben szabad szórendű nyelvnek tekinthető), a szórendi változtatások sokkal több lehetőséget kínálnak a kommunikatív jelentések kifejezésére, mint a szórendjükben szintaktikailag kötött nyelvekben. Ennek következtében a magyar nyelvtani szabályok tisztázása során különösen fontos szerepet kap annak meghatározása, milyen törvényszerűségek érvényesülnek, és milyen jelentések mutatkoznak meg a szórendi változtatásokban. Erre vonatkozó elemzéseink a megnyilatkozásokat két fő részre tagolják: „egy logikai értelemben vett alanyra és egy logikai értelemben vett állítmányra.” (É. Kiss 2006: 111). Ennek megfelelően csak a „logikai” jelző különbözteti meg a pragmatikai szerkezetrészeket a hasonló elnevezésű szintaktikai részeketől. Egy ilyen gyakorlat félreértéshez vezethet, főleg akkor, ha minden megjegyzés nélkül alkalmazzuk a két kifejezést. A két mondatrészt ugyanis nemcsak az jellemzi, hogy az egyikről a másikat állítjuk, hanem az is, hogy milyen szerepeket töltenek be egymás közti kapcsolatukban. A szintaktikai alany-állítmány viszony ebből a szempontból jellegzetesen eltér a kommunikatív elemzés két részének viszonyától, de amikor Elekfi az α és a β predikációs viszonyok mellé még a γ -t is felveszi, akkor ezzel nem az eltéréseket, hanem a közös tulajdonságokat hangsúlyozza.

A „logikai” jelző mellett az „állítás” kifejezés sem vonatkoztatható egyértelműen a megnyilatkozásnak arra a részére, amelyben a legfontosabb mondanivalót emeljük ki. *A Peti hetente viszi a barátját a kocsijával Szegedre; A kocsijával a barátját hetente Peti Szegedre viszi; A barátját viszi Peti Szegedre a kocsijával hetente; A kocsijával Peti viszi hetente Szegedre a barátját;* stb. mondatokban mindig ugyanazokról a személyekről, ugyanarról a helyről, időről, eszközről van szó egy állandó viszonylatban, ahogy azt a szintaktikai állítás szerkezete megadja. A különböző megnyilatkozások ezt az egyetlen tényállást közlik és egészítik ki az egyedi beszédhelyzeteknek megfelelően. Egyformán állításról beszélni mindkét esetben eléggé merész vállalkozás, de nagyon elterjedt szokás.

A szintaktikai és kommunikációs jelentések egységes elemzése érdekében Elekfi három predikációs viszonyt különböztet meg a mondatokban/menyilatkozásokban. Kiemeli alapvető azonosságukat, de nem vonja kétségbe a közöttük meglévő eltéréseket sem. Hangsúlyozza, hogy egyértelműen „alanyról és állításról megszorítás és vita nélkül akkor beszélhetünk, ha a predikatív viszonynak három szála egyetlen nyálábtként egybeesik” (Elekfi 2008: 59). Mindez azonban csak akkor valósítható meg megnyugtató módon, ha a szintaktikai alany-állítmány viszonyt összhangba tudjuk hozni a kommunikáció logikai alanyának és állítmányának viszonyával. É. Kiss Katalin a kommunikációs szórendet nem önmagában vizsgálja, hanem egy kiinduló szintaktikai (generatív/függőségi) rendszerhez viszonyítva. Mivel a magyarban a szórend szintaktikai jelentést nem tartalmaz, a pragmatikai jelentés szabályszerűségeit talán nem egy szintaktikailag jellemzett szósorból kiindulva kellene levezetni, hanem egy olyan „semleges” szórendű mondatszerkezetből, amelyik nem hordoz alapvető pragmatikai jelentést (lásd Gécseg–Kiefer 2009).

Az ige nélküli mondatok állítmányának predikatív névszói részét a magyar grammatikák névszói állítmányának vagy állítmánykiegészítőnek veszik. Elekfi annyira sajátos jellegűnek tartja ezt a mondatrészt, hogy tulajdonítmánynak nevezi, és az alannal létesített viszonyát egy sajátos típusba sorolja. Az ilyen α predikatív viszonyt tartalmazó mondatokban – ige hiányában – nincs egyeztetés, az állítás az alanyt nem cselekvőnek, szenvedőnek vagy valamilyen állapotban levőnek mutatja be, hanem tulajdonságokat, besorolást, fogalmi viszonyokat ad meg róla. Ha mindehhez – Elekfi László cikke nyomán – azt is hozzávesszük, hogy az igét téves elgondolás következtében tekintjük a mondat állítmányának, akkor nehezen térhetünk ki azon következtetésre elől, hogy a névszói állítmányt a β predikációt tartalmazó mondat igéjétől, illetve a kommunikációs szempontokat érvényesítő elemzés propozitumától (fókusztól) elkülönítve hatodik mondatrésznek kell tekintenünk.

Két egymást követő névszó adhat jelzős főnevet, de megjelölőként és tulajdonítmányként is viszonyulhatnak egymáshoz (pl. *János vitéz, Kovács doki, Peti bohóc* stb.), és csak a kiejtésük árulja el, mikor tekinthetők mondatnak, mikor névnek. Ha névet képviselnek, akkor egyetlen egységként hangzanak el, ha mondatot, akkor a két mondatrész külön hangsúlyozható, például: *PETI bohóc*, illetve *PETI BOHÓC*, ugyanúgy, mint a *PETI fut*, illetve a *Peti FUT* igés mondat (Gombocz 1944: 9–16). Ezekben

a mondatokban a személynév adja a megjelölőt, a köznév a tulajdonítmányt. Előfordulhat azonban, hogy mind a két részt egyformán tulajdonítmányként és megjelölőként is értelmezhetjük. A *Peti* név ebben az esetben nemcsak személyt jelentene, hanem 'a Peti nevet viseli' tulajdonságot is, a *bohóc* pedig (szükségszerűen határozott névelővel) meg is nevezne, meg is jelölne valakit. Amikor a *bohóc* tulajdonságot ad meg, akkor a *Peti a bohóc* mondatban a *Peti* szó mint tulajdonnév az alany, és a köznévként tulajdonságot jelentő *a bohóc* az állítmány. Ezen semmit sem változtat az, milyen szórendben hangsúlyos az alanyt adó *Peti* szó: *PETI a bohóc*, illetve *A bohóc PETI*. Más lesz a helyzet, ha a *bohóc* is megjelölőként szerepel a *Peti* mellett (gondoljunk arra, hogy sok évvel ezelőtt Budapesten volt egy férfi, akit mindenki *a füttyösként* ismert). Ebben az esetben a két személy egybeesését kifejező azonosságot kapunk, amit két határozott referenciájú mondatrészszel (tulajdonítmány nélkül!) adunk meg.¹ Elekfi ismeri az azonosító mondat típust, de mivel megértésüket több tényezőtől tartja függőnek, az említett mondatokban nem azonosítót, hanem „azonosító tulajdonítmányt” talál (Elekfi 2008: 64).

Az alanynak mind a névszói, mind az ígés mondatokban megjelölő szerepe van, és ebből a szempontból a két mondatfajta hasonlít egymáshoz. Van azonban még egy további közös tulajdonságuk, amelyik egészen közel hozza a két mondat típust egymáshoz: a névszói mondat ígéje, amely jelen idejű alakjában elmarad, ugyanúgy vonzattal rendelkező ígének vehető, mint az ígés mondat ígéje. A nevet állítmányként használó és *van* nélküli *A bohóc Peti* mondat jelentésében és nyelvtani szerkezetében azonos az *A bohóc Peti lett*, illetve az *A bohóc Petivé lett* mondat, amelyben a *bohóc* egyértelműen nyelvtani alany, a *Peti(vé)* pedig egyértelműen a *lenni* ige vonzata. A hangsúlyozástól függetlenül mindezt abból tudjuk, hogy a *Peti(vé) lenni*, *Petinek* (= *Peti* részére) *lenni*, *Peti/(Petinek) lenni*, illetve a *bohóccá lenni*, *bohócnak lenni* és *bohóc lenni* kapcsolatokban a névszók mindig kiegészítői, bővítményei a *lenni* igenek, azzal a különbséggel, hogy az első kapcsolatban a *lenni* ige kizárólag 'valamivé válni' jelentéssel, a másodikban 'valaki részére lenni', a harmadikban viszont a második jelentés mellett (ragozatlan alakban mindig) még a 'valamiként/mint valami lenni' jelentéssel szerepel. A *Peti* és a *bohóc* mondatnapi szerepét ebben az esetben egy formális grammatikai viszonytal, a vonzattal, méghozzá egy olyan vonzattal állapítjuk meg, amelyik nemcsak ragozott, hanem (kivételesen) alanyesetű névszó alakjában is megjelenhet. (Az említetteken kívül hasonló vonzatos mondatrészeket tartalmaznak még *Petinek sok barátja van*, *Peti barátja Misinek*, *Peti Misivel van* vagy *Minden körülmények között muszáj becsületes maradni* [Kugler 2000: 407]. Stb.) Mivel az igeek egyéb vonzatait tárgyként vagy határozóként mint külön mondatrészeket tartjuk számon, nem lennének következtelenekek, ha a mondatnak ezt az igtől függő és alanyesetben is megjelenni tudó vonzatát Elekfi javaslatának megfelelően szintén külön mondatrésznek tekintenénk.

¹ A *János én vagyok* azonosító mondatban az *én* állítmánynak (azonosítónak) számít, de az azonosítást nem tekintem predikációnak.

Elekfi szerint nagy tévedés volt, hogy a magyar grammatikusok Becker nyomán az igét tekintették a mondat állítmányának. Mi készíthette őt egy ilyen kijelentésre? Elsőként talán az, hogy nem mindig könnyű meghatározni, mit tekintünk igei állítmánynak. A *Pistának el kell menni* mondatban Elekfi az *el kell menni* részt tekinti állítmánynak és a mondatot – természetesen – alanytannak veszi (Elekfi 2008: 61). Mások szerint csak *kell* az állítmány, és *menni* az alany. Elekfi javaslata, hogy az „igei állítmány”-t a „mondatige” helyettesítse, nem szünteti meg ezt a nehézséget. Van azonban az igei állítmánnyal való elégedetlenség mögött valami, ami az előbbinél sokkal komolyabb kérdés: a mondatrészek függési viszonyai, a hagyományos és a függőségi grammatikák vitája. A mondat alanya a hagyományos felfogás szerint az (igei) állítmánynak nem vonzata, hanem egyenrangú szerkezeti társa. Az igtől (a mondatigtól) függő alany gondolata Tesnière grammatikájában jelent meg, de Fregére nyúlik vissza. Ő, hogy megszabadítsa a logikát a természetes nyelv kommunikatív állítási módjainak sokféleségétől, elhagyta a mondatokból az állítást, és a megnyilatkozásokból adódó változatokat egyetlen, csak a „tisztá” tartalmat adó (mondat-) függvénné alakította, amelyben a mondatrészek az ige argumentumai (Frege 1879/1980: 25, 26, 46). De vajon az alany is vonzata (argumentuma) az igének?

A formális nyelvi elemzést következetesen és mesteri módon alkalmazó generatív grammatika nem tekinti az alanyt egyértelműen az ige vonzatának. Elismeri, hogy a cselekvő ige mellett ágensértékű argumentumként jelenik meg, hogy a parancsok címzettje, hogy kiemelkedő szerepet kap az anaforikus szerkezetekben, hogy kötelező elem a legtöbb nyelvben, és a leggyakoribb üres argumentum, stb. (pl. Falk 2006). Az alanyt a generatív frázisstruktúrában egy külön hely, a „specifier” helye illeti meg még akkor is, ha a kiinduló szerkezet az ige alatt vezeti be. Egy olyan elgondolás, hogy az egyeztetésre szolgáló kategória (az IP, a TP vagy az MP) egy V-nek, ne pedig egy alanyesetű NP-nek legyen a hatáskörében, nehezen egyeztethető össze az alany-állítmány viszonyra vonatkozó nyelvészeti elképzelésekkel.

A szintagmatikus kapcsolatokban a vonzatos alárendeltségre utaló nyelvtani jel a bővítményen található: *törödni/törődés vmivel, fontos vmi miatt, ügyes vmiben* stb. Bár az igének az alannal alkotott kapcsolatában nem az alanyi szón, hanem az igén található az összetartozás, illetve a hozzárendeltség jele (pl. *[én] látok, [én] foglalkozom, [én] töprengök* stb.), elterjedt véleményként sokan mégis az igét tartják a kapcsolat alaptagjának, és a (vonzat)rag nélküli alanyt az ige vonzatának. A személyrag nélküli infinit alak mellett sohasem szerepelhet alanyesetben álló kiegészítés ugyanolyan jelleggel, mint ahogy előfordulhat mellette határozatlan vagy határozott tárgy, például: **valaki olvasni, de: könyvet olvasni, illetve a könyvet olvasni*. A ragozott ige a ragtalan alanyi szó mellett csak abban az esetben fogadható el alaptagnak, ha kijelentjük, hogy az igének csak ragozott alakja van, ragtalan, semleges lexikális tö alakja nincsen (Kugler 2000: 409). Elekfi szerint a főnévi igenév az ige egyik alakja, de alanya nincs (Elekfi 2008: 66).

Még egy további érvet is fel szoktak hozni az alany vonzat voltának bizonyítására: minden ige mellett áll(hat) alany, az alany ennek az általános igei tulajdonságnak a következménye, azaz vonzat. Ebben az érvtben a „vonzat” szót nem úgy használjuk, mint egyébként, és nem kategóriákat meghatározó tulajdonságnak tekintjük. Ha ugyanis az alanyt minden ige megkívánja maga mellett, akkor nem beszélhetünk alanyos igék csoportjáról, és ezzel együtt egy ennek megfelelő alanyi vonzatról sem. Mindezek után kijelenthetjük, hogy a tárgy és a határozók mellett az ige csak a névszói állítmányokban vonzhat alanyesetű vagy alanyesettel helyettesíthető alakot, de sosem alanyként, hanem – Elekfit követve – egy új mondatrészként.

Az igétől függő alany gondolatát nemcsak a (fentebb felsorolt) formai tulajdonságok teszik kétségessé, hanem a mondat tartalmi elemzése is. Ha a mondatot teljes egészében az ige grammatikai/szemantikai tulajdonságaiból vezetjük le, akkor az ige analitikus kibontásának kellene tekintenünk, és ahhoz viszonyítva lényegében semmi újat nem tartalmazna. Ezzel szemben minden mondatban van valami új és sajátos, ami annak nyomán keletkezik, hogy az ige egy rajta kívül álló, neki nem alárendelt nyelvi elemmel lép kapcsolatba. Ez a megállapítás egyértelműen megtalálható mind a görög nyelvfilozófiában, mind pedig jelentős nyelvészek írásaiban (lásd pl. Paul 1880/1995: 121 kk., illetve Jespersen 1924/1965: 116). Nálunk Rácz Endre gondolta Fregehez nagyon hasonló módon, hogy a megnyilatkozásban kifejeződő állítás nem fér össze az igétől függő alany elképzelésével (idézi Laczkó 2001: 411). A vonzat alanyra a strukturalista szemléletnek szüksége van, de mondhatjuk-e teljes határozottsággal, hogy a nyelv hiánytalan struktúra?

Irodalom

- É. Kiss Katalin (2006), *Mondattan*. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Magyar Nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Elekfi László (2008), *A hatodik mondatrész*. NyK 105: 46–79.
- Falk, Y.N. (2006), *Subjects and universal grammar*; Cambridge, University Press
- Frege, Gottlob (1879/1980), *Fogalomírás. A tiszta gondolkodás formulanyelve, az aritmetika nyelvének mintája szerint*. In: Uó, *Logika, szemantika, matematika. Válogatott tanulmányok*. Gondolat, Budapest. 17–82.
- Gécseg, Zs.–Kiefer, F. (2009), *A new look at information structure in Hungarian*. *Natural Language and Linguistic Theory* 27: 583–622.
- Gombocz Zoltán (1944), *Syntaxis*. Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest.
- Jespersen, Otto (1924/1965), *The philosophy of grammar*. The Norton Library, New York.
- Kugler Nóra (2000), *Az alany*. In: Keszler Borbála (szerk.), *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 405–413.
- Laczkó Krisztina (2001), *Az alany és az állítmány viszonya: hozzárendelés vagy alárendelés?* Nyr 125: 407–418.
- Paul, Hermann. (1880/1995), *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.